

Det paulinske προ-

Et semantisk aspekt af hedningepostelens tids- og historieforståelse

Eve-Marie Becker

Abstract: In this contribution the wide-ranged Pauline use of the prefix προ- is analyzed. In various contexts Paul shapes composite-language by which he finally aims to structure 'time' and 'history'. In this frame, the prefix προ- can also serve as an expression of looking back at pre-historical time, and thus even construct ideas of pre-existence. The prefix προ- thus leads us to the semantic center of Paul's epistolary dealing with 'time', indeed in a biographical, a historiographical as well as in a theological perspective.

Keywords: Concept of time and history – Pre-existence – Pauline semantics

Det følgende bidrag undersøger vigtige aspekter af Paulus' forståelse af tid og historie. Det drejer sig her ikke om "politisk historie" som vi kender den fra hellenistisk-romersk historieskrivning, men konstruktionen af en "begivenhedshistorie", som skaber identitet for Paulus og de paulinske menigheder (selvbiografi, menigheds-historie, frelseshistorie). At Paulus er interesseret i strukturering af tid, fremgår også af hans hyppige brug af præfikset προ-. Paulus etablerer en rangorden mellem tidligere og senere tider. På baggrund af struktureringen af tid og konstruktionen af historie, kan vi bedre forstå, hvordan Paulus benytter sig af præeksistensforestillinger og specifikt begyndelsen til en præeksistenskristologi. Min tese er, at Paulus' strukturering af tid og historie står i et stadig dialektisk spændingsforhold til en overhistorisk tids- og historiebetragtning: Ordningen af den historiske tid fungerer således som en produktiv modpol til en ensidig forståelse af eskatologiens rolle i frelseshistorien.

Eskatologi og frelseshistorie

Paulus' forståelse af tid og eksistens er i vid udstrækning eskatologisk bestemt. Den kommer til udtryk i en kollektiv (fx 1 Thess 4) eller individuel (fx Fil 3) nærforventning om Kristi genkomst ved tidernes ende eller om snart at være sammen med Kristus. Denne 'eskatologiske stemning' er – som Rudolf Bultmann (1984, 275ff.) har vist – ikke kun i soteriologisk henseende orienteret mod nutiden. Den har også etiske følger her og nu, både med hensyn til, hvordan det enkelte liv skal forme sig (fx 1 Kor 7), og hvordan den kristne menighed, *ἐκκλησία*, er stillet over for Gud og i forhold til omverdenen (menighedsformaningerne, fx Rom12). Og når nutiden allerede er soteriologisk kvalificeret, og forventningen om den kommende frellestid sætter en etisk ramme for det individuelle og fælles liv i nutiden, kan den nuværende og den kommende tid ikke længere skilles skarpt fra hinanden – især da vi her har at gøre med en 'apokalyptisk eskatologi': *Nu* er nemlig den tid kommet, hvor "den gamle tids håb og løfter opfyldes" og bliver synlige (Bultmann, 1979a, 36). Samtidig er der ikke tale om, at nutid og fremtid grundlæggende falder sammen: Dette gælder også, selv om *καίρως*-begivenheden omfatter det særlige øjeblik, hvor den eskatologiske frelse bliver synligt nærværende i nutiden (2 Kor 6,2 eller Mark 1,15).

Forståelsen af denne stærkt eskatologiske prægning af den tidlige kristendom bevægede Bultmann til ikke blot at konstatere, hvordan nutid og fremtid griber ind i hinanden, men også til at fortolke den tidlige kristne forståelse af historien ud fra den eskatologiske grundholdning. Han når frem til følgende beskrivelse, "I urkristendommen er *historien blevet opslugt af eskatologien*. Den tidlige kristne menighed ser ikke sig selv som et historisk, men som et eskatologisk fænomen" (Bultmann, 1979a, 42). At der konstrueres en 'historie', ser Bultmann først og fremmest som en reaktion på den erfaring, at parusien lader vente på sig: Det medfører, at der i den tidligste kristendom gradvist sker en 'af-eskatologisering' af tidsforståelsen, og hermed skabes der i sidste ende plads til grundlæggelsen af en frelseshistorie.

Denne beskrivelse fra Bultmanns hånd anno 1957/58 vil den aktuelle nytestamentlige videnskab ikke uden videre kunne forene med sit syn på den tidlige kristendoms litteratur og teologi. Der kan både fra teologisk og litteraturhistorisk hold sættes spørgsmålstejn ved den: *På den ene side* har allerede eksegeter som Oscar Cullmann søgt at vise, at frelseshistorisk tænkning "allerede forekommer hos Jesus" (Cullmann, 1962, 12). Frelshistorien viser sig dermed ikke blot at være en senere tids frembringelse. Den optræder i bredt varierede former også i den tidlige kristne historietænkning (se forskellige bidrag i Frey 2009a), men synes at være klarrest gennemarbejdet hos Lukas (jf. allerede Conzelmann, 1964, senest Bauspieß, 2012). *På den anden side* retter man nu også i litteraturhistorisk henseende blikket

mod den tidlige kristendoms stærke historieskabende aktivitet: Det vedrører især spørgsmålet om, hvordan den tidlige kristne litterære aktivitet tager sin begyndelse på fortællingens narrative, præ-historiografiske område, dvs. især hos Markus og i det lukanske dobbeltværk (Becker, 2005, Frey, 2009). I takt med, at den narrative iscenesættelse af evangeliefortællingen bliver en del af den tidlige kristne litterære aktivitet (ca. 70-90 e.Kr.), får også tolkningen af historien øget betydning.¹

Selvkonstruktion og menighedskonstruktion

Dog kan man også iagttage en opmærksomhed på historie og en frembringelse af historie allerede hos den tidligste kristne forfatter, nemlig Paulus (se fx Avemarie 2009; senest Wischmeyer 2013). Paulus lader sin tids- og historieforståelse komme til udtryk på tre niveauer: *For det første* konstruerer han i selvbiografiske sammenhænge sin egen personallhistorie i spændingsfeltet mellem hans oprindelse i den farisæiske prægede jødedom (Gal 1-2; Fil 3) og hans aktuelle konflikt- og afsavnsfyldte missionær- og menighedslederfunktion som 'Jesu Kristi apostel' (fx 2 Kor 12 og opremsningerne af hans lidelser, de såkaldte peristasekataloger). *For det andet* udkaster han i tilbageblik på sin missions begyndelse i Thessaloniki og Filippi (1 Thess 1f, Fil 4) en '*kollektiv erindring*', som efterfølgende bidrager til, at de tidlige kristne menigheder kan blive bevidste om hver deres egen historie. I særlig grad er der, hvis vi følger Hubert Cancik og opfatter Apostlenes Gerninger som "institutionel historie" (Cancik 2009), faktisk tale om, at Lukas tage en impuls op, som allerede Paulus selv havde afgivet. Allerede kort efter sit indledende arbejde i Thessaloniki havde Paulus nemlig indset nødvendigheden af at fastholde sin missionsvirksomheds "historie" og at meddele den til brevenes adressater. I brevene til menigheden i Korinth bliver sågar 'brevvekslingens egen historie' til et selvstændigt tema for brevskrivningen (jf. 2 Kor 2; 7; 10).

Begge disse aspekter af Paulus' begyndende konstruktion af en apostolisk 'selv-' og menighedshistorie er logisk forbundet med hinanden i historien om han missionsvirksomhed. Det er den missionerende aktivitet og de heraf følgende konflikter, som bringer Paulus til at reflektere over og kontruere sin 'selv-historie' såvel som historien om menighedernes grundlæggelse. Begge historiekonstruktioner kan lejlighedsvis føre til, at den historiske tænkning overbydes eller rettere sættes ud af kraft. I den autobiografiske selvscenesættelses perspektiv kan Paulus med en profe-

1. Det har også Bultmann – i det mindste antydningvis – erkendt, når han i sin Johanneskommentar taler om, at Døberens skikkelse i Joh 3,22-26 allerede er et udslag af en "kristen historietolkning" (1986, 121).

tisk gestus tale om allerede forud for sin fødsel at være blevet kaldet eller udvalgt til at forkynde evangeliet (Gal 1,15: ἀφορίζειν). Dermed befinder han sig ikke længere på den immanente historieskrivnings plan. I udformningen af en missionshistorie har metaforen om 'Kristi legeme' (fx 1 Kor 12) på en måde den effekt, at selve spørgsmålet om menighedens historiske oprindelse og stilling bliver taget ud af sin tidslige sammenhæng eller 'af-temporaliseret'. Det 'tid-løse' blik på ekklesiologien er kristologisk betinget: For den paulinske kristologi er tilbøjelig til at betragte Jesuskikkelsen i et ekstra-historisk eller overhistorisk perspektiv (Gal 4,4). De første antydninger af en præksistens-kristologi (Fil 2,6)² må forstås på denne baggrund. Samlet set åbner Paulus' tænkning sig netop først på baggrund af denne dialektiske spænding mellem et historisk og et ekstra- eller overhistorisk perspektiv. Det kommer jeg afslutningsvis tilbage til.

Historiens forsvindingspunkt

Begge de hidtil nævnte aspekter af oprindelsen til Paulus' skabelse af en 'selv'- og en menighedshistorie har jeg forsøgt at gøre udførligere rede for andetsteds (Becker, 2009, 2013). I det følgende vil jeg beskæftige mig med yderligere en dimension af Paulus' refleksion over og konstruktion af historie: I sine breves argumentation, som i det væsentlige tjener til at udfolde og aktualisere det tidlige kristne kerygma, bestræber Paulus sig nemlig *for det tredje* på, at karakterisere det kristne *εὐαγγέλιον* i en spænding mellem frelseshistorisk forventning og opfyldelse (fx Rom 1,16 f.). I den sammenhæng er han udpræget interesseret i Israels historie, både som en fortsat '*parallelhistorie*' til den kristne missionshistorie indtil "hedningernes fylde" er podet ind på oliventræet (Rom 11,25), og som *forhistorie* til Kristus-kerygmaet (1 Kor 15,3b-5). Således argumenterer Paulus i Gal 3 gennemført 'historisk', når han henviser til, at den *νόμος*, som Moses formidlede, var foreløbig, og erklærer, at løftet til Abraham er ældre og dermed oprindeligere, hvorimod Moses' *νόμος* er kommet til senere (Gal 3,19) og kun har midlertidig gyldighed. Den fungerer som "opdrager til Kristus" (Gal 3,24), men Kristus udgør "løskøbelsen fra lovens forbandelse" (Gal 3,13). Således har historien sit forsvindingspunkt i Kristus: Med hans sendelse er "tiden opfyldt" (Gal 4,4).

2. Ifølge J. Gnilka (1987, 146f.) har vi her "højest sandsynlig ... det ældste nytestamentlige udsagn om præksistensen". Jf. også Byrne, 2003.

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

Selv om Paulus' frelseshistoriske tænkning således er grundlæggende eskatologisk anlagt, kan man *ikke* af den grund slutte – som Bultmann har villet – at "Paulus' historieanskuelse ... er helt ud bestemt af eskatologien".³ Denne opfattelse af Paulus er – som det allerede er blevet klart – for énsidig. Tværtimod opviser Paulus' tænkning hele vejen igennem historiske konstruktioner: Den dialektiske spænding mellem historisk og over-historisk bliver ikke dermed overvundet, den er snarere et produktivt element i udformningen af tid og historie. Således kan og må Paulus nødvendigvis også tænke i frelseshistoriske kategorier og dermed også interessere sig for Israels historie: For Skriften selv "har forudset", at "Gud ville retfærdiggøre hedningerne ved troen" (Gal 3,8). Tilsvarende har Dietrich-Alex Koch beskrevet, hvordan den paulinske forståelse af tid i særlig grad er baseret på brugen af Skriften og kommer til udtryk gennem brugen af Skriften: "Skriften giver stemme til Guds tidligere handlen, som gør en nutidig forståelse mulig ..., og som har en grundlæggende funktion for den nutidige menighed" (Koch, 1986, 302.307).

Med sin henvisning til skriften, refererer Paulus altså til det, som ligger i fortiden, og som har betydning for nutiden. Og dermed forstås og konstrueres det fortidige væsentligt som "historie".

Det paulinske pro-

lagttagelserne vedrørende den frelseshistoriske tænkningens udformning hos Paulus kan uddybes med en semantisk analyse af det paulinske pro-.⁴ I Galaterbrevet 3,8 optræder ikke uden grund på et afgørende punkt to gange præfikset pro-: Skriften har 'forudset' (προ-ἰδεῖν), og derfor er velsignelsen af hedningerne blevet 'forudforkyndt' (προ-ευαγγελίσεισθαι) for Abraham. Således tillægger Paulus på én gang Skriften en profetisk kvalitet og konstaterer samtidig en kontinuitet i Guds løfter. Men den udbredte anvendelse af præfikset pro- hos Paulus indebærer mere end det.⁵ Ved hjælp af dette præfiks tilvejebringer Paulus nemlig i sidste ende ikke alene beviset for Skriftens integritet og påvisningen af den dermed forbundne historiske kontinuitet i Guds handlen. Ydermere ser Paulus ved hjælp af præfikset pro- på flere

3. Bultmann 1979b, 46. Endvidere: "Den historie, Paulus ser tilbage på, er på ingne måde Israels historie, altså nationalhistorie, men mennekeheds historie" (do.).

4. Delling (1969) har på en lignende måde undersøgt den paulinske brug af ὑπέρ.

5. Jf. de enkelte forekomster, fx i Schmoller (1994, 432-35): Det er påfaldende, hvor ofte præfikset pro- optræder hos Paulus – for nogle leksemers vedkommende udelukkende hos Paulus og særs ligt i forbindelse med verbalformer: fra προαιρείσθαι til προπέμπειν kan man tilsammen tælle ca. 35 leksemer.

måder *tilbage i tiden*. Han henviser i en række sammenhænge til fortiden som noget *fore-liggende*.

Ved hjælp af præfikset *προ-* strukturerer Paulus altså tiden, og vel at mærke sker det i vid udstrækning i de tekstafsnit, hvor han ikke viser nogen interesse i udformningen af en 'selv'- eller menighedshistorie (fx 2 Kor 8-9). Struktureringen af tidslige forløb er karakteristisk for Paulus' tænkning. Men også her forbliver 'konstruktionen af tid' og 'opløsningen af tiden' – enten i betydningen "tidens fylde" eller med henblik på forestillinger om en præeksistent tid – i en dialektisk spænding (fx Rom 3,25).

Den samlet set hyppige brug af præfikset *προ-* hos Paulus er slående – underp tiden optræder det flere gange inden for samme vers (fx Gal 3,8, 2 Kor 9,5; Rom 3,9; 8,29). Præfikset kan grundlæggende udtrykke en overvejende tidsmæssig eller lokal orientering i forhold til det leksem, det knyttes til; i vores sammenhæng er den tidsmæssige anvendelse hos Paulus betydningsfuld. Hvor vigtig præfikset er for Paulus, fremgår af den omstændighed, at han sågar på egen hånd indføjer et leksem dannet med *προ-* i et citat fra Skriften (*προδιδόναι*: et *hapax legomenon* i Det Nye Testamente, kun i Rom 11,35 og her tilsyneladende en ændring af Job 41,3; se Jewett, 2007, 719f). For vores formål er det i særlig grad værd at kigge nærmere på de leksemer, hvor præfikset *προ-* udtrykker en tidsmæssig perspektivering, og altså refererer til noget, som i tid ligger *forud* for den talendes nutid.⁶

I hvilke sammenhænge strukturer Paulus nu tiden, henholdsvis konstruerer det 'forudliggende', ikke blot som noget tidligere, men som "historie" i den forstand, at det har nutidsrelevans? (a) Struktureringen af tiden sker med henblik på *meneskkelige handlingers tidsmæssige indordning*: Paulus refererer til en tidligere truffet afgørelse, til forberedelsesprocesser eller foregribende handlinger eller begivenheder. Han taler om den allerede påbegyndte kollektindsamling eller den fremtidige lidelse. Han nævner den syndige adfærd, som er gået forud for brevvækslingen, og

6. Her må der ses bort fra bestemte leksemer: (a) de som anvender *προ-* i en primært spatial beb tydning, som fx *προέρχεται* (2 Kor 9,5), *προηγείται* (Rom 12,10), *προιστάται* (Rom 12,8; 1 Thess 5,12), *προκόπτειν* (Rom 13,12; Gal 1,14) og *προπέμπειν* (Rom 15,24; 1 Kor 16,6.11; 2 Kor 1,16 – altid som paulinsk *terminus technicus* for rejseslagsagelse); (b) de som blot henviser til den forudgående argumentation, fx *προαιτιάσθαι* (Rom 3,9) eller *προλέγειν* (Gal 1,9); (c) de tilfælde, hvor præfikset ikke (længere) tydeligt erkendes som sådant, men er blevet en konstitutiv del af leksemet, fx *προθυμία* (2 Kor 8,11.19; 9,2 og 8,12 – her i forbindelse med *προκεισθαι*), *πρόθυμος* (Rom 1,15), *προκαλείσθαι* (Gal 5,26) eller *προκοπή* (Fil 1,12.25).

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præeksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

menneskelig foromtale af kommende begivenheder eller handlinger. Og han opfordrer til med forudseende omtanke at yde omsorg og til at tage forholdsregler.⁷

(b) Konstruktionen af tid og historie sker særligt ved at udpege Skriften såvel som den menneskelige eller guddommelige forkyndelses *karakter af forudsigelse*.⁸ Skriften og prædiken tjener altså direkte til at skabe sammenhængende forbindelse mellem rum, som er adskilt fra hinanden i tid. Den lineære forståelse af historien, som svarer til forestillingen om kontinuiteten i den guddommelige handling, bygger altså på struktureringen af tid og historie.

(c) I *frelsehistorisk henseende* bestræber Paulus sig på at sætte tiden og historien på genealogisk begreb⁹ og at stille den 'gamle' og 'nye tidsalder' over for hinanden i kraft af deres soteriologiske kontrast.¹⁰ Den guddommelige handling, som ligger i fortiden, fortolker Paulus ved hjælp af en række forskellige leksemer som udtryk for guddommeligt forsyn og for historiens forudbestemthed.¹¹ Også hermed understreger Paulus endnu en gang historiens sammenhæng og kontinuiteten i den guddommelige handling.

Afslutning

προ- præfikset, som bruges hyppigere hos Paulus end hos nogen anden forfatter i Det Nye Testamente, bringer os tættere på en væsentlig sproglig og semantisk dimension i Paulus' tænkning. Man ser tydeligt – og så langt må man give Bultmann helt ret – at Paulus tænker i frelsehistoriske kategorier, som er orienteret mod en nutid, som næres af eskatologiske forventninger. Men for at opnå dette fokus på frelsens *nutidighed*, må Paulus strukturere tiden og fortolke det, som er sket forud, som en nødvendig forhistorie, ja sågar som et varsel om nutiden og et fortegn for

-
7. Tidligere truffet afgørelse: Προαιρείσθαι: 2 Kor 9,7. Forberedelsesprocesser: Προκαρτιζέιν: 2 Kor 9,5. Foregribende handlinger eller begivenheder: Προλαμβάνειν: 1 Kor 11,21; Gal 6,1. Den påbegyndte kollektindsamling: Προενάρχεσθαι: 2 Kor 8,6.10. Den fremtidige lidelse: Προπάσχειν: 1 Thess 2,2. Forudgående syndig adfærd: Προαμαρτάνειν: 2 Kor 12,21; 13,2. Menneskelig forudsigelse: Προλέγειν: 2 Kor 7,3; 13,2; Gal 5,21; 1 Thess 3,4; 4,6. Opfordring til fremsynet omsorg: Προνοεῖν: Rom 12,17; 2 Kor 8,21. Opfordring til at tage forholdsregler: Πρόνοια: Rom 13,14.
8. Skriften: Προγράφειν: Rom 15,4; Gal 3,1; προλέγειν: Rom 9,29; προοράν, προιδεῖν: Gal 3,8. Forkyndelsen: Προεπαγγέλλειν: Rom 1,2; 2 Kor 9,5; προεπαγγελλίζεσθαι: Gal 3,8.
9. Abraham som προπάτωρ: Rom 4,1.
10. Προγινέσθαι i Rom 3,25 henviser til de synder, som blev begået i fortiden – i *modsetning* til νῦν καιρός.
11. Προγινώσκειν: Rom 8,29; 11,2; προετοιμάζειν: Rom 9,23; προέχεσθαι: Rom 3,9; πρόθεσις: Rom 8,28; 9,11; προθεσμία: Gal 4,2; προκυροῦν: Gal 3,17; προορίζειν: 1 Kor 2,7; Rom 8,29f.

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præeksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

den. Det dialektiske forhold mellem historie og eskatologisk kvalificeret nutid bliver hermed yderligere dialektisk tilspidset: For at kunne strukturere og formgive tid og historie på netop denne måde må Paulus nemlig igen sætte forestillinger om tid og historie ud af kraft: Her bliver de teologiske tankekomplekser om tidens fylde og den præeksistente kristologi relevante.

Her ser vi altså, hvordan Paulus' brug af tid og historie beror på en nødvendig, og derfor uopgivelig, dialektik mellem et immanent og et transcendent syn på historien. Herudfra kan man dog ikke slutte, at Paulus' historiske tænkning skulle være helt opslugt af eskatologien og højst kunne begribes antropologisk.¹² Vist er den paulinske tænkning orienteret mod frelsens eskatologisk kvalificerede nutidige aktualitet, men netop med henblik på talen om Gud som kontinuerligt handlende bliver struktureringen af tid og historie teologisk nødvendig. Paulus' interesse i tid og historie er således primært *teologisk* og ikke – som Bultmann mente – antropologisk motiveret. Paulus foretager altså en ordning af tiden, og han konstruerer forskellige historietyper ('selv' historie, menighedshistorie, frelseshistorie). Konstruktioen af historien begynder i hvert enkelt tilfælde med en gennemgang af noget fortidigt og forudliggende.¹³ Idet den forudliggende guddommelige handling eller den forudliggende menneskelige eller guddommelige forkyndelse viser sig at have direkte nutidsrelevans, bliver de til væsentlige aspekter af en frelseshistorie, som ganske vist altid vil unddrage sig en rent immanent historiebetragtning. Paulus skaber altså historisk sammenhæng, idet han teologisk skitserer og tyder historiens kontinuitet.

Ud over brevformens konstruktion af en 'selv'- og en menighedshistorie fremtræder Paulus således også med henblik på soteriologien som en teolog, der spørger til historien, og som tyder historiske sammenhænge. Forestillingerne om en "præeksistens" og om "tidens fylde" viser sig ikke kun som grænser for en sådan historisk betragtning, men snarere som dens teologisk nødvendige dialektiske modpol.

12. Bultmann var overbevist om, at Paulus havde overtaget en apokalyptisk historieopfattelse og kun modificeret den, for så vidt som han "fortolkede den ud fra sin antropologi" (Bultmann, 1979b, 47). Den bultmannske Paulus-tolknings eksistentialfilosofiske implikationer springer i øjnene: "Idet Paulus tolker historie og eskatologi ud fra mennesket, glider Israels folks historie og menneskets historie ud af hans synsfelt, og til gengæld får han blik for noget andet: *Den menneskelige tilværelses historiske betingethed ...*" (49).

13. Måske kan man her indføre en yderligere skelnen, som endnu engang understreger dialektikken i den paulinske tænkning: Udformningen af 'selv-historien' tenderer til at gøre det, der ligger forud, til noget, der er forbi; udformningen af frelseshistorien sigter derimod på at lade det, der hører fortiden til, fremtræde som noget forudliggende. Ved udformningen af menighedshistorien er begge greb mulige: Her kan Paulus enten betone afgrænsningen i forhold til det, som nu er fortid (fx 1 Kor 12,2), eller han kan fremhæve det fortidige som den egentlige begyndelse til nutiden, en fortid der altså retter sig mod den nutidige frelsestid (fx 1 Kor 6,20; Rom 1,6).

Litteraturliste

- Avemarie, F., 2009, 'Heilsgeschichte und Lebensgeschichte bei Paulus', i *Heil und Geschichte: Die Geschichtsbezogenheit des Heils und das Problem der Heilsgeschichte in der biblischen Tradition und in der theologischen Deutung*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 248, red. J. Frey o.a., Tübingen: Mohr Siebeck, 357-383.
- Bauspieß, M., 2012, *Geschichte und Erkenntnis im lukanischen Geschichtswerk: Eine exegetische Untersuchung zu einer christlichen Perspektive auf Geschichte*. Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Becker, E.-M., 2005, (red.), *Die antike Historiographie und die Anfänge der christlichen Geschichtsschreibung*. Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 129, Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Becker, E.-M., 2005/2009, 'Autobiographisches bei Paulus. Aspekte und Aufgaben', i *Biographie und Persönlichkeit des Paulus*, red. E.-M. Becker og P. Pilhofer. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 187, Tübingen: Mohr Siebeck, 67-87.
- Becker, E.-M., 2013, 'Patterns of Early Christian Thinking and Writing of History: Paul – Mark – Acts', i *Thinking, Recording and Writing History in the Ancient World*, red. K. A. Raaflaub, Hoboken: Wiley-Blackwell (i trykken).
- Bultmann, R., 1979a, 'Das Verständnis der Geschichte unter dem Einfluß der Eschatologie', i *Geschichte und Eschatologie*, 3. udg., Tübingen: J. C. B. Mohr, 24-43
- Bultmann, R., 1979b, 'Das Problem der Eschatologie A. Die Historisierung und die Neutralisierung der Eschatologie im Urchristentum', i *Geschichte und Eschatologie*, 3. udg., Tübingen: J. C. B. Mohr, 44-64.
- Bultmann, R., 1984, *Theologie des Neuen Testaments*. 9. Auflage, durchgesehen und ergänzt von Otto Merk, Tübingen: J. C. B. Mohr Siebeck.
- Bultmann, R. 1986, *Das Evangelium des Johannes*, (Kritisch-exegetischer Kommentar 2), 21. udg., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Byrne, B., 2003, 'Präexistenz Christi', i *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4. udgave, bd. 6, 1538-1539.
- Cancik, H., 2009, 'Das Geschichtswerk des Lukas als Institutionsgeschichte. Die Vorbereitung des zweiten Logos im ersten', i *Die Apostelgeschichte im Kontext antiker und frühchristlicher Historiographie*. Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 162, red. J. Frey o.a., Berlin/New York: Walter de Gruyter, 519-538.
- Conzelmann, H., 1964, *Die Mitte der Zeit. Studien zur Theologie des Lukas*. Beiträge zur Historischen Theologie 17, 5. udg., Tübingen: J. C. B. Mohr.

- Cullmann, O., 1962, *Christus und die Zeit. Die urchristliche Zeit- und Geschichtsauffassung*, 3. udg., Zürich: EVZ Verlag.
- Frey, J. o.a. (red.), 2009a, *Heil und Geschichte: Die Geschichtsbezogenheit des Heils und das Problem der Heilsgeschichte in der biblischen Tradition und in der theologischen Deutung*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 248, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Frey, J. o.a. (red.), 2009b, *Die Apostelgeschichte im Kontext antiker und frühchristlicher Historiographie*. Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 162, Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Gnilka, J., 1987, *Der Philipperbrief*. Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament X/3, 4. udg., Freiburg etc.: Herder Verlag.
- G. Dellings, 1969, "Zum steigernden Gebrauch von Komposita mit ὑπὲρ bei Paulus", i: NT 11 (1969) 127-153.
- Jewett, R., 2007, *Romans. A Commentary*. Hermeneia, Minneapolis: Fortress Press.
- Koch, D.-A., 1986, *Die Schrift als Zeuge des Evangeliums. Untersuchungen zur Verwendung und zum Verständnis der Schrift bei Paulus*. Beiträge zur Historischen Theologie 69, Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Schmoller, A., 1994, *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament*, 8. udg., Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Wischneyer, O., 2013, 'Konzepte von Zeit bei Paulus und im Markusevangelium', i *Paul and Mark*. Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, red. O. Wischneyer o.a., Berlin: Walter de Gruyter, 2013 (i trykken).